

בית שער וחומה

שיעור זה קשור לכלל:

חלק הכלל בממון

תמצית השיעור: הכח לכפות על אדם להשתתף בבניית בית שער לחצר או חומה לעיר הוא מחלק הכלל הנמצא בממונו. מחלוקות חכמים ורשב"ג באיזו חצר צריך בית שער ובאיזו עיר צריך חומה, נובעות מהגדרת החומה ובית שער, ולא ממחלוקת מהי המציאות.

הצעת הסוגיא והשאלות

לשון המשנה (בבא בתרא ז' ע"ב):

כופין אותו לבנות בית שער ודלת לחצר. רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל החצרות ראויות לבית שער. כופין אותו לבנות לעיר חומה ודלתים ובריח, רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל העיירות ראויות לחומה. כמה יהא בעיר ויהא כאנשי העיר, י"ב חודש. קנה בה בית דירה הרי הוא כאנשי העיר מיד.

ובגמרא:

כופין אותו לבנות בית שער ודלת לחצר. תניא, רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל חצרות ראויות לבית שער, אלא חצר הסמוכה לרשות הרבים ראויה לבית שער, ושאינה סמוכה לרשות הרבים אינה ראויה לבית שער. ורבנן, זימנין דדחקי בני רשות הרבים ועיילו ואתו. כופין אותו לבנות לעיר כו'. ורבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל העיירות ראויות לחומה, אלא עיר הסמוכה לספר ראויה לחומה, ושאינה סמוכה לספר אינה ראויה לחומה. ורבנן, זימנין דמקרו ואתי גייסא. בעא מיניה רבי אלעזר מרבי יוחנן: כשהן גובין לפי נפשות גובין או דילמא לפי שבח ממון גובין, אמר ליה: לפי ממון גובין, ואלעזר בני קבע בה מסמרות. איכא דאמרי, בעא מיניה רבי אלעזר מרבי יוחנן: כשהן גובין לפי קירוב בתים הן גובין או דילמא לפי ממון גובין, אמר ליה לפי קירוב בתים הן גובין, ואלעזר בני קבע בה מסמרות.

סוגיא זו מעוררת כמה שאלות.

א. מהי מחלוקת חכמים ורבן שמעון בן גמליאל? ודאי אין הכוונה שיש סיכוי סטטיסטי מסוים שיבוא גיס, והשאלה היא איך להתייחס אליו. וכי לדורות לא תשתנה הסטטיסטיקה? וכי הסיכוי לביאת גיס זהה בדיוק לסיכוי לכניסת רבים לחצר? ודאי שהשאלה היא עקרונית, ולא מתוך המציאות.

ב. השאלה כיצד לגבות לבניית החומה, לפי ממון או לפי נפשות, טעונה הסבר. בנימוקי יוסף אומר:

ובעיא זו כמו שאומר, אם גייסא באה מחמת ממון הם יגבו לפי שבח ממון, או אם באה מחמת נפשות ויגבו לפי נפשות, ורבי יוחנן השיב לו דגייסא לא אתי אלא על עסקי ממון...

דבריו תמוהים, לכאורה. הרי אין מדובר בגמרא על גיס מסויים שעומד לבוא. מדובר על בניית החומה לשנים רבות. האם ניתן לקבוע עכשיו מאיזו סיבה יבואו כל הגייסות בעתיד, ועל פי זה לגבות מאנשים כסף לבניית החומה?

אמנם, מובן מדוע אומר רבי יוחנן "קבע בה מסמרות" - כדי ללמד שאין זה תלוי בגורמים המשתנים במציאות, אלא זוהי החלטה קבועה, ויש להבין כיצד ניתן להכריע בדבר זה.

ג. הקובץ שיעורים דן במקור הכח לכפות על אחד מבני החצר לבנות בית שער או דלת (ח"א, בבא בתרא אות מ"א):

בהא דכופין בני חצר זה את זה לבנות בית שער ודלת לחצר משום היזק של בני רשות הרבים, אפשר לפרש הטעם משום דחצר שיש לה דלת שוה יותר מחצר שאין בה דלת, ואם רצה למכור חלקו מוכרו ביותר, נמצא שלא חסר מהוצאת הדלת וחבירו נהנה, וכופין על מידת סדום בכהאי גוונא. ועיין בנמוקי יוסף במשנה דכמה יהא בעיר. מיהו בהא דכופין בני מבוי זה את זה לעשות לחי וקורה למבוי לכאורה לא שייך טעם זה, וכן בהא דכופין בני העיר זה את זה לקנות להן ספר תורה. ושם הטעם בכל אלו הוא משום מצוה ולא משום שעבוד ממון, וגם שמירת החצר מהיזק היא מצוה כמו בראה מים שוטפין ובאין, ואף דאינו חייב להוציא ממון משלו כדי להשיב אבדת חבירו, אבל הכא כיון שגם הוא נהנה מזה כמו חבירו אין זה הפסד ממון.

ועדיין יש מקום לעמוד על מקור הכח לכפות את אחד מבני החצר לטובת כלל בני החצר. ד. הערה נוספת על לשון המשנה. במשניות הקודמות לשון המשנה היה: "מחייבין אותו", ואילו כאן שינתה המשנה את הלשון ל"כופין אותו". מהי משמעות השינוי?

כח הכפיה

נפתח בביאור מקור הכח לכפות על אחד מבני החצר. נראה שמקור הכח הוא חלק הכלל שנמצא בממונו של אדם. כתב הרב קוק זצ"ל (אגרות ראי"ה ח"א, אג' פ"ט):

והנה ההכרעה בין שיתוף הקנין, המעביר קו על כח הצדק של "שלי שלי ושלך שלך", ובין הגבלת זכויות כל יחיד ויחיד, זה אחד מהדברים הקשים שבעמקי המשפט. והנה על הדבר הנאבד באמת הכריעה תורה, שאחר היאוש כבר כח השיתוף גובר בו על כח היחוד, והשיקול האלקי השוה בזה את כף המאזנים לצד הקומונא, שגם בה נמצא גרעין טוב, ובלא יאוש נתן מקום להכריע על ידו את יתרון השימוש לטוב ולצדק בכח הרכוש.

שני כוחות יש בממונות, הקיימים זה לצד זה: כח השיתוף וכח היחוד. כח השיתוף הוא שיתפו של הממון בין כלל האנשים. זהו כח המנוגד לאמירת: "שלי שלי ושלך שלך", שכן הוא אומר כי הכל שייך לכל. מנגד, קיים כח היחוד, המייחד את הממון לאדם מסוים. מהו מקורו של כח השיתוף? הכיצד ניתן לומר כי אין הממון שייך לבעליו, והרי זה מנוגד לכל הגדרת דיני ממונות? בספר הכוזרי מגדיר ענין זה (מאמר שלישי, י"ט):

...והמתפלל אך ורק בעדו דומה לאדם שבשעת סכנה למדינה יסתפק בתקון ביתו הוא ואינו רוצה להשתתף עם אנשי המדינה בתקון חומותיהם. אדם כזה הוצאתו מרובה וסכנתו מתמדת. ואילו האיש המשתתף עם הצבור, הוצאתו מועטת ובטחונו מרובה, כי את אשר לא הספיק האחד לעשות באחר ומשלימו, וכך תעמוד המדינה על השלמות הגדולה ביותר האפשרית לה, וכל אנשיה יהיו נהנים מברכותיה על ידי הוצאה מועטת, והכל לפי החוק ומתוך הסכמה. כך קורא אפלטון את ההוצאה לפי החוק: 'השתתפות החלק בכל'. ומשעה שהיחיד מתעלם מהיותו חלק בכל, זאת אומרת מחובתו לעבוד למען תיקון הצבור שהוא חלק ממנו, ומחליט לחסוך תועלתו לו לעצמו, חוטא הוא לכלל וביותר לנפשו, כי היחיד בקרב הצבור הוא כאבר יחיד בכללות הגוף, שכן אלו היתה הזרוע מונעת את דמה בשעה שיש צורך בהקזתו היה הגוף כלה והזרוע כלה עמו. אכן ראוי לו ליחיד לסבול אף את מר המות למען הצלת הכלל, אך לפחות צריך היחיד לחשוב על חלקו בכלל למען יתן תמיד חלקו ולא יתעלם ממנו. אולם הואיל ודבר זה אין ללמדו מן ההקש קבע האלוה את כל דיניו. המעשרות והמתנות והקרבנות ודומיהם הם חלק הכלל בקנינים, ובמעשים - השבתות והמועדים והשמיטות והיובלים וכיוצא בהם, ובדבורים - התפלות והברכות והתשבחות, ובמדות - האהבה והיראה והשמחה.

ישנם דברים הנמצאים אצל האדם, אך הם שייכים לכלל. הם חלק הכלל בממונו - חלק השייך לכלל והוא נמצא ביד האדם. דוגמא לכך רואה הכוזרי במעשרות וכדומה, השייכים לכלל, והם ניתנים לכלל על ידי האדם המפריש אותם מממונו. יש לאדם חיים פרטיים, יצר קיום פרטי ושאיפות פרטיות. אולם, הוא גם חלק מכלל - מהעיר, מהאומה ומהעולם כולו - ועליו לחיות את חיי הכלל, לרצות בקיומו ולמלא את

שאיפותיו. על פי רוב אין חלק הכלל שבחייו של אדם ניכר, אך יש זמנים - כגון מלחמה - בהם חלק הכלל קובע את סדרי החיים וההתנהגות. אדם הוא פרטי, אך גם חלק מציבור - חלק מבני החצר, מבני העיר ומן האומה כולה. כך גם ממונו שייך לו באופן פרטי, אך יש לו גם שייכות לבני החצר, לבני העיר ולאומה כולה. במקרים מסויימים גובר כח הכלל. במקרים אלה, יכול גם הכלל לכפות על היחיד לתת מממונו לטובת הכלל. כח הכפיה נובע מחלק הכלל שבממונו של אדם. יתכן, שעל כן שינתה המשנה מלשון "מחייבין" ללשון "כופין". חיוב בא על ידי אדם פרטי. השכן הרוצה לבנות כותל, מחייב את חברו לתת את חלקו. כפיה באה מצד הכלל, הכופה על הפרט לתת את חלקו לכלל.

חומה לעיר

נראה, שחכמים מבינים שחומה היא צורת העיר¹. עיר בלא חומה איננה נקראת בשם עיר, אלא אלו בתים רבים. הצירוף של כלל הבתים ליחידה אחת נעשה על ידי החומה. כך כתב ר' צדוק הכהן מלובלין (מחשבות חרוץ, תחילת אות י"ט):

...ומכל מקום גם בארץ ישראל גם ערי הפריזי הרבה, ואף על פי שאין נשמרים כל כך מהאויב כהמוקפים חומה לא יצאו מכלל ישראל, רק יצאו מכלל מחנה ישראל, כי המחנה הוא חיבור המפוזרים יחד להיות מחנה אחת, וכן החומה היא מקפת העיר להיות כולה כחדר ובית אחד.

החומה היא ביטוי לעצמאות ולעוצמה, גם מבחינת העיר וגם ברמה הלאומית. על הפסוק (שיר השירים ח', ט'):

אם חומה היא נבנה עליה טירת פסוף ואם הלת היא נצור עליה לוח ארז.

דרשו חכמים (שיר השירים רבה פרשה ח', י"ג):

"אם חומה היא" - אילו ישראל העלו חומה מבבל לא חרב בית המקדש בהיא שעתא פעם שנית.

עליה כחומה היא ביד רמה, לכיבוש ארץ ישראל, שלא תחת שלטון האומות. 'חומה' הוא מושג השייך להנהגת ארץ ישראל. החומה מאחדת את כל אנשי העיר, ומבטאת קביעות ועוצמה, ועל כן היא ביטוי להנהגה הלאומית של ישראל. מובן, שעשיית החומה בפועל היא תוצאה של הצורך בשמירה, ובלי צורך לא יבנו חומה. אולם, לדעת חכמים גם כאשר הצורך הוא קטן, "זימנין דמקרו ואתי גייסא", יש הצדקה לבניית חומה. הנטייה היא לצד של עשיית החומה, ולכן אף בצורך קטן בחומה, "לזה שומעין שאמר כהלכה" (עי' פאה פ"ד מ"א).

¹ עי' ברוגאצ'ובי, שכתב (צפנת פענח מהדר"ת דף ו' ע"א) "צורת הבית הוא נשלם בהדלתות".

לדעת חכמים, די בכך שפעמים עשויים לבוא גייסות כדי להגדיר את החומה כצורת העיר. הצורך בהגנה - גם אם פעמים רחוקות בלבד - מצריך את בניית החומה, כיון שהחומה היא צורתה של העיר.

לדעת רשב"ג, בניית החומה איננה צורת העיר. זו תוספת למי שיכול בכך וזקוק לכך. על כן יש לבדוק בכל מקרה ומקרה את הצורך, האם הוא מצדיק בניית חומה. בירושלמי (פ"א ה"ד) הביאו פסוק לביאור טעמו של רשב"ג (משלי י', ט"ו):

הוֹן עֲשִׂיר קִרְיַת עֵזוֹ.

העשיר יכול לבנות לעצמו חומה, המוסיפה עוצמה והגנה לעיר, אך החומה אינה צורת העיר. גם עיר בלא חומה, עיר שמה.

בית שער לחצר

מהו תפקידו של בית שער ביחס לחצר? הדבר תלוי בתפקידה של החצר. תפקידים שונים לחצר עולים מדברים שכתב הרב קוק זצ"ל. בעולת ראי"ה ח"א עמ' רכ"ב, על הפסוק (תהלים ק', ד'): "בְּאוֹ שְׁעָרָיו בְּתוֹרָה חֲצֵרֹתָיו בְּתִהְלָה", כתב:

על כן התודה היא המביאה, ברגשה הקדוש, את האדם לשערים הקדושים, והם הם המביאים אותו אל חצרות הקדש, ששם עומד המצב הרוחני במדרגה יותר עליונה. במקום התודה, שסוף כל סוף היא מוכרחת לקבע במרכזה את העצמיות היחידה, של מקבל הטובה, המרגיש את רגשי חובת ההודאה, באה התהלה, בצורה יותר עליונה, הראויה להיות מתוארת בתור הכניסה היותר פנימית בחצרות ד', העומדת על היסוד של הגודל, אשר הנשמה חשה מהאור הכללי של שפעת ד' וטובו על כל יצוריו, בהנהגתו העליונה המלאה אור החסד, שמזה באה התהלה.

התודה מביאה את האדם אל השער. התהלה מקומה פנימה, בחצר, שמדרגתה עליונה יותר. לעומת זאת, בח"ב עמ' ע"ט, על הפסוק (תהלים קל"ה, ב'): "שְׁעָרֵי בְּבֵית ה' בְּחֻצוֹת בֵּית אֱלֹהֵינוּ", כתב:

ואלה הם שני הסוגים של עבדי ד', אלה שעומדים בבית, ואלה שעומדים לא בבית פנימה, רק בשיגוב אור ד' בעצמו לברו, כי אם דעתם פונה גם להמשכת חסד אל על כל יצוריו, והם עומדים בחצרות בית אלהינו.

הבית הוא במדרגה עליונה יותר, והחצר היא במדרגה של ירידה והורדת הבית אל העולם שבחוץ (עיי"ש).

החצר היא הגבול שבין הבית ובין רשות הרבים, וניתן להתבונן על תפקידה בשתי צורות. מצד אחד היא יוצרת חיץ והפרדה בין רשות הרבים ובין הבית, ומצד שני היא המשך של הבית כלפי רשות הרבים.²

לאור זאת יתכן שניתן להסביר את מחלוקת חכמים ורשב"ג ביחס לבניית בית שער. לדעת חכמים, החצר נועדה להפריד ולחצוץ מפני רשות הרבים, ועל כן בית שער הוא חלק בלתי נפרד מן החצר והוא צורת החצר. לדעת רשב"ג, לעומת זאת, החצר היא המשכו של הבית, ועל כן בית שער איננו דבר עיקרי והכרחי בחצר.

ממון או נפשות

לאור דברים אלו ניתן לבאר את השאלה על פי מה גובים, על פי ממון או על פי נפשות. הגביה נובעת מקישורו של האדם אל הכלל. האדם נקשר אל הכלל מצד עצמו, וגם מצד ממונו. דוגמא לכך ניתן לראות בדין המשנה, שאדם שגר בעיר י"ב חודש - הרי הוא כבני העיר. י"ב חודש מגדירים את האדם כחלק מן הציבור של העיר. אולם, אם קנה בה בית דירה, הרי שמצד הבית הוא הופך לחלק מן הכלל באופן מיידי.

כך יש לשאול על העיר - האם עיקרה הוא האנשים המתאגדים להקמת עיר ובונים להם בתים, או שעיקרה הוא צירוף של בתים רבים - ובהם אנשים - ליחידה אחת של עיר. אם העיר היא האנשים, מובן שיש לגבות על פי נפשות, ואם העיר היא הבתים - יש לגבות על פי הממון.

כך יש גם להבין את לשון הראשונים שהדבר תלוי בשאלה לשם מה יבוא הגיס לעיר. אין הכוונה שבדוקים את כוונתו של הגיס, שהרי כרגע בונים את העיר, והגיס יבוא - אם יבוא - בעתיד. נראה שכוונתם היא, שמטרת הגיס היא על פי מהות העיר. עם העיר עיקרה נפשות, הרי שלשם כך בא הגיס, ואם העיר עיקרה הבתים והממון - יבוא הגיס על ממון.

מובן גם מדוע אומר רבי יוחנן "קבע בה מסמרות". אם השאלה על פי ממון או נפשות תלויה ברצונו של הגיס, לא ניתן לקבוע מסמרות בשאלה זו, שתשובתה יכולה להשתנות מידי דור ועל פי המקום והתנאים השונים. קביעת המסמרות היא ביטוי לכך שזו שאלה עקרונית, של מהות העיר, ועל פיה גובים. דבר זה איננו משתנה עם שינויי הדורות.

² עי' בשיעור "קנין חצר בקטן ובקטנה" (עמ' 432), ובשיעור "עשיית חזית לכותל בבקעה" (עמ' 473), על מקומה של החצר ביחס לבית.